

Ирена Шпадијер
Београд

Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца

САЖЕТАК: У првој половини XV. века, пред коначни пад српских земаља под налетима Османлија, књижевност и уметност доживљавају свој последњи велики процват. У држави Балшића Никон Јерусалимац и Јелена Балшић нису само актери једне необичне преписке него и представници високе духовности тога доба. У држави Лазаревића и Бранковића такође делује низ књижевних посленика. Овога пута скренућемо пажњу на једнога од њих – дијака Андреја, писара *Зборника* из 1425. године који се чува у Црквеноисторијском и археолошком институту у Софији (Бугарска) под бројем 182. Недовољно познат у домаћој науци, овај писар и кодекс који је исписао представљају важно сведочанство о духовним интересовањима и књижевном укусу времена и могу послужити за комплексније сагледавање културне ситуације на ширем подручју српских земаља прве половине XV. века.

Прву половину XV. века на просторима Балкана карактеришу, са нашег данашњег становишта, највећма два чиниоца: политичка ситуација у условима вазалног односа преосталих српских државица према Турцима, и културна односно духовна клима коју слутимо у ликовној уметности и писаној речи тога времена.

Што се политичке збиље тиче изгледа да у деценијама после Косовског боја, људи тога доба још нису осећали све последице османлијског надирања. У државама наследника кнеза Лазара, земљама Лазаревића и потом Бранковића каогод и у држави Балшића прилике су се стабилизовале, а култура и уметност доживљавају прави процват. Било је то доба без будућности, али не и без наде. Иако ће смрт деспота Стефана обојити литературу тоновима искреног очајања, тек ће, заправо, у другој половини XV. столећа, после пада Смедерева (1459.) и турских покоља православног становништва попут онога у Новом Брду (1477.) наћи у уметности израза осећање краја света и «последњих времена». Уосталом, 1492. године навршавало се по цариградском рачунању времена 7000 година од створења света, што је по ондашњим схватањима и представљало крај времена.

Друга важна карактеристика тога доба — духовна клима епохе, била је, међутим, недвосмислена. Исихастичко учење, које се у XIV. веку са Свете Горе раширило у последњим деценијама столећа по целом Балкану, у првој половини наредног, XV. века и даље је налазило одјека како у појединим личностима тако и у рукописним књигама које су оне остављале за собом, као што је то био случај са Никоном Јерусалимцем. О једноме таквом зборнику биће речи у овоме раду.

Два су правца којима је исихазам стизао у српске земље. Један је, ако тако

можемо рећи, био непосредан, доласком грчких и српских монаха исихаста - подвижника у моравску Србију кнеза Лазара (Григорије Синаит Млађи, нпр.), у ресавску Србију његовога сина или у приморске земље Балшића. За овај период карактеристичан је, пре свега — одлазак познатих атонских писара у Србију и појава нових превода византијских дела почетком столећа. Најбољи хиландарски преписивачи одлазе, на позив српских деспота, у Српску земљу и тамо раде. Тако је, почетком века, на захтев Стефана Лазаревића, дошао Инок из Далше (како је касније назван, а данас већ, вероватно, идентификован као Теодор)^[1] и у подужем запису на Радослављевом јеванђељу из 1428/9. године оставио, између осталог, и податке о свом преписивачком раду и о књигама које је требало да препише за деспота. На позив Ђурђа Бранковића са Свете Горе су дошли учени монаси и зналци грчког да, према разним српским и византијским предлошцима са Атоса и из Цариграда, редигују српски превод *Лествице*, једног од темељних извора исихазма. Међу њима се нашао и Давид, који је 1434. исписао ту нову, *Браничевску Лествицу*.^[2]

О Никону Јерусалимцу знамо мало.^[3] Да је у ове крајеве дошао из грчког културног и језичког окружења сасвим је очито, мада је само по себи недовољно за одређивање области његовог порекла. Та средина, изгледа, није била грчка или није била у оној мери у којој је то био Јерусалим у којем је он провео, бар у квалитативном погледу, значајан део свог живота, што се види колико по атрибуту који носи толико и по његовој *Повести о јерусалимским црквама*.

Други је правац ширења исихазма ишао преко бугарских крајева и манастира Парорије у којем је своје овоземаљско битисање окончао знаменити исихаста Григорије Синајит, створивши претходно значајан духовни центар у коме су се преводила и преписивала исихастичка дела и стасавали многи потоњи духовници. Ова, бугарска грана исихазма свој зенит ће доживети у личности и делу патријарха Јевтимија који ће за собом оставити чувену трновску књижевну школу и чији ће се многи следбеници „расути“ такође по српским земљама. Међу њима ће се наћи и Григорије Цамблак и Константин Филозоф, да поменемо само неке.

* * *

У црквено-историјском и археолошком институту у Софији под бројем 182 чува се један зборник српске редакције из 1425. године.^[4] На првом сачуваном листу (претходни је само одерак са неколико проба пера) налази се садржај по главама и са насловом *Књига панагирик*, а на следећем листу стоји подробније: «Богу всемогушту начинајет се панагирик, сиреч саборник, имеје словеса душеполазна...»^[5] То је обимна књига која данас има 424 листа и један неозначени одерак. Рукопис је, углавном, потпун, од првобитног стања недостаје неколико листова, али је зато садашњих последњих шест листова накнадно додато. Водени знаци, међутим, указују на то да су и основни део и додатак из истог времена.^[6]

На овај споменик је први скренуо пажњу јавности Иван Снегаров 1918. године у чланку у којем описује рукописе који су се у то време налазили у Скопској митрополији.^[7] Протојереј Иван Гошев 1927. наводи да је рукопис доспео у Музеј (Црквени) 1919. године из јужне Бугарске и успева да пажљиво одлепи

два последња листа (сада л. 417 и још један) и ту пронађе неколико изузетно важних записа који говоре о времену писања књиге, самом писару и наручиоцу.^[8] Од тог времена овај рукопис улази у литературу као зборник дијака Андреје, а у каснијој бугарској литератури акценат ће углавном бити на личности писара и његовој идентификацији.^[9] У нашој науци овај важан зборник готово уопште није изучаван, са изузетком Ђорђа Сп. Радојичића који се у једном свом чланку такође бави личношћу писара и приликама у деспотовини и Београду тога времена.^[10]

Рукопис има више записа, из времена писања, као и оних каснијих. Овде ћемо скренути пажњу на оне најважније, откривене на слепљеном листу. Дакле, на л. 417б налазе се један испод другог четири записа:

1. Ва дни благочастиваго и христољубиваго господина Србљем деспота Стефана и тогда владицествујушту васесветејшему патријарху кир Никону и повељенијем јего написа се сија божастванаја књига рекоми панагирик, ва лето 6933 (1425), индиктион трећи.
2. Милостију Божијеју смерени патријарх кир Никон. (киноварно)
3. Повељенијем господина патријарха кир Никона писа многогрешни дијак Андреја, Бог да га прости, амин. (тајнопис)
4. Христос зачело и конач, тому слава ва веки веком, амин. (киноварно)

Као што се види, из ових записа сазнајемо изузетно важне податке. Из првог — време писања књиге, обележено не само годином већ и уобичајеним подацима за чије владавине, што посредно означава и место, односно окружење; то се појачава подацима о наручиоцу зборника, патријарху Никону, који се истиче нарочито у следећем, киноварном запису. У трећем се поново наглашава Никоново „повељеније“ са именом писара, који се тек ту тајнописом осмелио да се „потпише“. У четвртом, опет истакнуто киноваром, налази се уобичајен завршетак са кратком доксологијом.

Рукопис је по садржини календарски зборник, тј. такозвани „минејни панагирик“ јер садржи, како се то на самом његовом почетку каже, слова и саставе (њих 33 на броју) посвећене „нарочитим светим за целу годину“, а ово је очигледно прва књига од четири — у њој су по хронолошком редоследу заступљени месеци септембар, октобар и новембар, само је додати текст на крају, 34. састав — Повест о преносу моштију Јована Златоустог од Козме Веститора, празник који „пада“ 27. јануара. Како се календарски смењују празници (они већи, наравно) тако се нижу и дела њима посвећена. Појединим значајнијим посвећено је и по неколико састава, као на пример Рођењу Богородице, Крстовдану или Ваведењу. Ту су се наша слова Јована Златоустог, Андрије Критског, Јована Дамаскина, Климента Охридског, Теофилакта Охридског и нарочито важни састави бугарског патријарха Јевтимија — *Житије свете Петке и пренос њених моштију у Трново, Житије Јована Рилског, Житије Илариона Мегленског, као и пренос његових моштију у Трново* — који спадају у најстарије преписе Јевтимијевих дела уопште.

Два су момента на која бисмо овде још само скренули пажњу. Један је састав *Зборника* односно његова исихастичка оријентација, а други — личност дијака Андреје.

Садржај овог кодекса, овакав какав је, у мањој мери је резултат задатог календарског распореда, а у већој свакако његовог наручиоца, мада се ни удео самог писара који често (као у случају Владислава Граматика, на пример) може бити и редактор, не може занемарити. Никон, дакле, који је у доба деспота Стефана седео на патријаршијском трону, а вероватно и дијак Андреја, уврстили су у овај панагирик, осим византијских и представника најстарије словенске књижевности (Климент Охридског), највише саставе патријарха Јевтимија. Дела Јевтимијева, црквеног поглавара који је своја исихастичка стремљења настојао и успевао да повеже са својом пастирском делатношћу била су веома значајан пут ширења овога учења у српске земље. Био је то другачији и посреднији, на неки начин, пут од оног чији је представник Никон Јерусалимац, али нимало мање важан.

Личност дијака Андреје други је битан моменат који је интригирао готово све проучаваоце овога споменика. Иако се и у бугарској науци наводи да је у питању споменик српске редакције (Васил Пандурски, Климентина Иванова), бугарски научници су готово без изузетка покушавали да га повежу са патријархом Јевтимијем и Константином Филозофом — па је Васил Киселков, рецимо, једно време у њему налазио ученика првог и можда учитеља овог другог.^[11] Тако би Андреја, уз Константина Филозофа и Григорија Цамблака, мисле они, био трећи знаменити Бугарин у српској писмености тога доба. У прилог томе наводи се (осим постојања личности истога или сличнога имена) и заступљеност бугарских аутора (Јевтимија, Климента Охридског, па и Теофилакта Охридског за кога се у тексту наводи његова титула архиепископа бугарског), насупрот потпуном одсуству српских. Требало би, међутим, имати у виду да је избор текстова можда био превасходно патријарха Никона, по чијој се жељи књига и саставља и преписују састави у њој, као и то да је садржина *Зборника* слична садржини неколико рукописа које наводи К. Иванова, а који су већином српске редакције.^[12] Осим тога, у ове месеце не „падају“ најзначајнији српски свеци (попут светог Саве и светог Симеона), без којих се рукопис овога типа не би могао ни замислити. А они који „падају“ у то време и иначе нису много заступљени у рукописној традицији (нпр. житија из *Даниловог зборника*, Стефан Дечански и сл.)

И остала евентуална преписивачка делатност Андрејина тема је која подстиче на размишљање. И, заиста, особа којој је једна тако истакнута личност као што је српски патријарх поверио преписивање оваквог кодекса неће бити човек без искуства и резултата у томе послу. Чини нам се сасвим вероватним да је, можда, дијак Андреја исписао и преостала три панагирика годишњег циклуса јер овај о коме је реч представља онај с почетка црквене године (септембар, октобар и новембар). Томе у прилог можемо навести мишљење Ђорђа Сп. Радојичића. Он Андреју сматра преписивачем једног апостола из збирке предратне Народне Библиотеке у Београду, који је, заједно са осталим књигама уништен у немачком бомбардовању Београда 6. априла 1941.^[13] На том рукопису постојала су два записа, први о томе да је писан 1433/34. године и други где је име преписивачево дато и тајнописом и обично. Тајнопис Радојичић разрешава тако да име писарево чита као Андр... (даље је нечитко). Тај запис се завршава

речима „Бог да прости Андреју, брата вашег“ дакле исто као што налазимо и у *Панагирику* из 1425, а уместо „скопскије“ Радојичић чита да је Андреја био „параеклесијарх белградскије митрополије“ и тако га сматра београдским књижевником. Тако је дијак Андреја највероватније био активан и у четвртој деценији XV. века, а можда и нешто касније.

У сваком случају и овај једини сада познати рукопис исписан руком дијака Андреје, својом садржином, временом и околностима свога настанка, не само да заслужује да забележимо његово постојање него и у нашој научној средини изискује једно озбиљно и темељно истраживање на плану композиције, садржине, језика и теолошке основе на којој почива.

* * *

Никон Јерусалимац исписао је *Шестодневник* из Савине 1439/40. године, а *Горички зборник* нешто касније, 1441/42. Духовник Јелене Балшић, као човек великог и духовног и животног искуства, сигурно је тада већ био у познијим годинама. Сасвим је извесно да су он и дијак Андреја били савременици, а могуће је и да узрастом нису били много удаљени. То, наравно, не значи да су се они уопште познавали. Напротив, њихово је порекло било вероватно различито, потицали су из разних крајева, стасавали су и деловали потом у различитим и међусобно удаљеним срединама. Један је био монах светски путник, а други дијак који је евентуално преваљивао балканске раздаљине. Па ипак, обојица су били представници истога погледа на свет и изданци исте специфичне духовности која је, распростирући се по српским земљама прве половине XV. столећа, својим исихастичким искуством снажно обојила православни свет Балкана одредивши му тако и будућност у вековима који су следили.

Напомене

1. Љ. Василљев, *Ко је инок из Далије, хиландарски писар прве половине XV века, у: Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, САНУ, Научни скупови, књ. ХСV, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 399-402
2. С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, С. Карловци 1914, бр. 68/Ђ. V. 16; С. Душанић, *Браничевски превод Лествице Јована Синаита*, Браничево, св. 4, Пољаревац 1956.
3. Д. Богдановић, *Горички зборник, Историја Црне Горе 2/2*, Титоград 1970, 372-380; Ђ. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“*, Књижевна историја, 18, V, 1972, 289-327 (издање са студијом и преводом); Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 222-224.
4. Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България*, Своден каталог, Том I, Софија 1982, бр. 127.
5. Наводе из рукописа доносимо савременим писмом, у фонетској транскрипцији.
6. Водене знаке датирао је филигранолог Радоман Станковић, сарадник Археографског одељења Народне библиотеке Србије, на чему му најтоплије захваљујемо.
7. Ив. Снегаров, *Из скопскитѐ книгохранилишта, Обицѐ подем*, кн. IX-X, 15-30. мај, II, 1918, 442-444.
8. Ив. Гошевѐ, *Стари записки и надписи*, Годишникѐ на Софийския университетѐ VI, Богословски факултетѐ, IV, 1927, 348-350; И. Гошев објављује записе и дешифриује тајнопис

којим се потписао писар.

9. В. Сл. Киселковъ, *Евтимиевиятъ ученикъ Андрей*, Училищенъ прегледъ, год XXX, кн. 2, (София) 1931, 246-254; В. Сл. Киселков, *Проуки и очерти по старобългарска литература*, БАН, София 1956, 261-265 (Дяк Андрей); В. Пандурски, *Панегирикът на дяк Андрей от 1425 г., Трновска книжовна школа. 1371-1971*, София 1974, 225-241; Бавећи се *Зографским зборником*, бугарским рукописом с краја XIV века, Климентина Иванова је његов садржај детаљно проучила и упоредила са низом сличних зборника, међу којима и са *Панагириком* дијака Андреје — К. Иванова, *Зографсият сборник, паметник от края на XIV век*, Известия на Института за български език, кн. XVII (1969), 105-147.
10. Ђ. Сп. Радојичић, *Дијак Андреја, београдски писац из времена деспота Стефана*, у: *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 221-231.
11. В. Сл. Киселковъ, *Евтимиевиятъ ученикъ Андрей*.
12. К. Иванова, *Зографсият сборник, паметник от края на XIV век*.
13. Ђ. Сп. Радојичић, *Дијак Андреја, београдски писац из времена деспота Стефана*, 229-231.